

HOOFDSTUK 6

De moderniteit en de vrijemarkteconomie: het goede leven op een vulkanische breuklijn

56

1. Inleidende tekst

De vrijheid van de markt is begrensd. Een zeventienjarige vakkenvuller moest volgens de Nederlandse wet in 2019 bijvoorbeeld minimaal €3,68 per uur verdienen. Het instellen van dergelijke grenzen is een morele keuze. De vrije markt is dus niet moreel neutraal. Drie mogelijk immorele consequenties van een (onbegrensd) vrije markt zijn:

- *dehumanisering*: het ontmenselijken van iemand op de vrije markt omdat zij daar slechts als producent of consument aanwezig is, waardoor er geen rekening wordt gehouden met belangrijke aspecten van wie zij is.
- *ecologische uitputting*: het ingrijpen in de natuur op een manier die uiteindelijk het einde van diezelfde natuur in zal houden.
- *financiële verstikking (financialisering)*: het toenemen van schulden op een wijze die te veel macht legt bij verstrekkers van leningen of leidt tot een financiële crisis.

In dit hoofdstuk staat dehumanisering centraal. Volgens Adam Smith (1723-1790) neemt iedereen in een goed werkende vrije markt slechts een klein gedeelte van het productieproces voor zijn rekening. Deze arbeidsdeling leidt tot meer productiviteit en dus tot meer welvaart voor iedereen. Bedenk maar eens hoe weinig je gedaan zou krijgen als je alles wat je bezit zelf had moeten maken en er zelf de grondstoffen voor had moeten verzamelen. Handel en mil, noodzakelijk voor ons als wederzijds afhankelijke wezens, zijn de drijvende krachten achter arbeidsdeling. Zij scheppen immers

Smith en Marx

de behoefte aan de steeds goedkopere producten die alleen arbeidsdeling op kan leveren. Het opdelen van arbeid in zeer specialistische functies leidt helaas wel tot geestdodende banen. Hierdoor ontwikkelen mensen noch de intellectuele, noch de sociale, noch de militaire deugden die mensen in betere omstandigheden zouden kunnen ontwikkelen. De overheid moet alle mensen daarom onderwijs aanbieden in eenvoudige zaken zoals taal en rekenen, opdat ze hun hersenen leren gebruiken en zo een deugdzaam leven kunnen leiden. De dehumaniserende effecten van de vrije markt betreffen volgens Smith dus vooral de geestelijke aspecten van het menselijk bestaan, iets wat je je misschien wel kunt voorstellen als je beseft hoe het bijvoorbeeld zou zijn om in stilte aan een lopende band te moeten werken.

Karl Marx (1818-1883) ziet dehumanisering veel meer als een materieel fenomeen; de vrije markt leidt ertoe dat mensen ondervoed raken en ziek zijn. Levend in de kapitalistische samenleving na de industriële revolutie, merkt hij op dat een toename in de productiviteit in zijn tijd steevast het gevolg is van de ontwikkeling van betere machines. Hiervan profiteren alleen de eigenaren van de fabrieken waar die machines staan, leden van de klasse van de bourgeoisie, ofwel de kapitalisten. Leden van de andere klasse, arbeiders ofwel proletaners, profiteren niet mee. Zij moeten tegen een schamel loon voor de kapitalisten te werken. Wie weigert dit loon te accepteren krijgt helemaal niks. Voor iedere arbeider zijn er namelijk honderden anderen die hem kunnen vervangen. De vermeerdering

van kapitaal, in de vorm van geld en bezit, in de handen van de kapitalisten zal dus doorgaan, totdat de kapitalistische samenleving omver wordt geworpen in een strijd tussen de klassen. Die klassenstrijd is volgens Marx onvermijdelijk en aanstaande. Het resultaat van de strijd: een communistische samenleving waarin in ieder (materiële) behoefte wordt voorzien. Die samenleving is er niet gekomen, maar eigenaren van fabrieken die hun arbeiders nauwelijks betalen zijn er (in lagelonenlanden) nog volop.

Joan Tronto (1952) duidt waarom de invoering van de vrije markt in de achttiende eeuw de door Smith en Marx beschreven dehumaniserende effecten heeft. Door de invoering van de vrije markt ontstaat een scheiding tussen publiek en privé. Productie vindt nu namelijk niet meer in de privésfeer, in het huishouden, plaats, maar in een daarvan afgescheiden publieke sfeer. In de publieke sfeer waartoe ook de politiek gaat behoren, heerst economisch denken. Economisch denken is per definitie dehumaniserend, omdat het zich beperkt tot mensen als producent en consument. Dat denken sluit (vrouwelijke) waarden zoals zorgzaamheid en burgerschap uit. Daarmee wordt het morele debat in de politiek gereduceerd tot het bepalen van de juiste middelen voor het behalen van een doel gekozen uit een nauwe reeks van economisch wenselijke opties. Jüst zorg is volgens Tronto echter een publieke taak, omdat de ongelijke verdeling in het geven en ontvangen van zorg op gespannen voet staat met de gelijkwaardigheid van burgers in een democratie.

Joan Tronto

II. Vragen bij eindtermen 21 t/m 29

BIJ EINDTERM 21 (PARAGRAAF 6.2; P. 139 T/M 146)

De twee belangrijkste werken van Adam Smith zijn *The Theory of Moral Sentiments* (1759) en *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776). Het eerste boek gaat over ethiek, het tweede over economie.

1. Bekijk van elk van de twee boeken het introductiefilmpje via de link <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst6> en maak notities van wat jou aanspreekt, opvalt of wat tegenspraak oproept.

Er is een beroemde passage uit *The Wealth of Nations* die ook in de primaire tekst in *Het goede leven en de vrije markt* staat:

Voor ons middageten rekenen we niet op de goedgunstigheid van de sla-ger, de brouwer of de bakker, maar op hun oog voor hun eigenbelang. We spreken hen niet aan op hun medemenselijkheid, maar op hun eigen-liefde, en hebben het met hen niet over onze eigen behoeften, maar over wat in hun voordeel is. Behalve een bedelaar kiest niemand ervoor om volledig afhankelijk te zijn van de goedgunstigheid van zijn medeburgers.

Volgens Govert Buijs, een van de auteurs van *Het goede leven en de vrije markt*, wordt juist deze passage gebruikt om aan Adam Smith de volgende twee opvattingen toe te schrijven:

Een markt kan alleen werken omdat en voor zover alle spelers op de markt bezig zijn met hun eigen belang en de vervulling van hun eigen belang willen maximaliseren;

De markt is een mechanisme is dat altijd de beste uitkomsten biedt als iedereen alleen gedreven wordt door het eigen belang.

2. Leg uit hoe je de beroemde passage zo kunt interpreteren dat zij als rechtvaardiging dient om de twee genoemde opvattingen aan Smith toe te schrijven.

Als mensen op de markt alleen maar bezig zijn met het eigen belang, dan lijken zij misschien niet samen te werken. Volgens Buijs beschouwt Smith de markt echter als een 'creatieve coöperatieve ruimte van zelfstandige "waardige" individuen'.

3. Leg uit hoe je de beroemde passage zo kunt interpreteren dat er dient om de door Buijs gehuldigde opvatting aan Smith toe te schrijven. Ga hierbij in op alle aspecten van Buijs' opvatting:
- creativiteit
 - coöperatieruimte
 - zelfstandigheid
 - waardigheid

Volgens Smith zijn er in ieder geval twee redenen waarom arbeidsdeling een typisch menselijk verschijnsel is: mensen hebben een natuurlijke neiging tot handel en ruil, en mensen doen aan verbintenis en overdracht. Dieren zitten volgens Smith dus niet zo in elkaar. Of dit een terechte reden is om arbeidsdeling als typisch menselijk te beschouwen, laat zich slechts beoordelen door stil te staan bij dierlijk gedrag. Bij deze vraag richten we ons op één specifiek dier: de bultrugwalvis.

Bultrugwalvissen jagen in groepen van ongeveer tien op haring. Zij gebruiken hierbij een speciale techniek die 'bellen-net-jagen' wordt genoemd. Bij een bellen-net-jacht duikt een van de walvissen onder een school met haring. Eenmaal diep genoeg blaast hij een grote hoeveelheid bellen uit zijn luchtgat terwijl hij in een cirkel beweegt. Zo vormt hij een bellen-net. Dit net stijgt op en omsluit de haringen. Het geluid van de bellen en het licht dat op de bellen weerkaatst maakt de haringen angstig om door het bellen-net heen te zwemmen. Zo wordt de haring naar het oppervlak gedreven. Daar wachten de overige walvissen tot één van hen het kenmerkende geluid maakt dat het teken is om aan te vallen. Zodra dit geluid klinkt, vallen de walvissen aan, en nemen zij een grote hap met water en vis.

4. Beargumenteer aan de hand van het voorbeeld van de bellen-net-jacht of arbeidsdeling inderdaad een typisch menselijk verschijnsel is, zoals Smith beweert.

Met het essay *On the Phenomenon of Bullshit Jobs* uit 2013 bracht David Graeber de term *bullshit job* de wereld in. Een bullshit job is een baan die zo zinloos is dat zelfs degene die de baan heeft niet kan rechtvaardigen waarom deze bestaat. Graeber noemt in het essay het werk van zijn schoolvriend als voorbeeld. Deze vriend was voorheen zanger in een redelijk succesvolle band, maar toen zijn contract niet werd verlengd, besloot hij om rechten te gaan studeren. Na zijn universitaire studie werd hij bedrijfsjurist. Dit is een baan die door Graeber in het boek *Bullshit Jobs: A Theory*, waarin hij verschillende soorten bullshit jobs onderscheidt, in de categorie pestkop zou worden ingedeeld. Pestkoppen zijn mensen die agressief gedrag vertonen in opdracht van hun werkgever. Dat gedrag voegt volgens Graeber niks toe aan de wereld.

5. Leg uit dat het bestaan van de functie van bedrijfsjurist een voorbeeld is van arbeidsdeling. Beargumenteer vervolgens aan de hand van het bestaan van bullshit jobs dat onderwijs onvoldoende is om de door Smith beschreven dehumaniserende effecten van arbeidsdeling tegen te gaan.

6. Vul het onderstaande schema in.

	bourgeoisie/kapitalisten	proletariaat/arbeiders
te bieden productiefactor		
rijk of arm		
grote groep of kleine groep		
belang bij de instandhouding van het kapitalisme		

BIJ EINDTERM 22 (PARAGRAAF 6.3; P. 146 T/M 149)

Volgens de auteurs van *Het goede leven en de vrije markt* verandert de rol van geld of (kapitaal) fundamenteel in het kapitalisme.

1. Leg uit welke rol geld speelde in de 'oude economie' (Oudheid en Middeleeuwen), wat er in die rol verandert in het kapitalisme en wat de gevolgen zijn voor de arbeidsproductiviteit van de arbeiders.

Een gevolg van het ontstaan van de vrije markt is dat 'al het feodale en al het vaststaande verdampt, al het heilige wordt ontwijfd' (blz. 149).

2. Beargumenteer met behulp van dit citaat dat volgens Marx het ontstaan van privébezit van productiemiddelen ten koste gaat van het goede leven.

BIJ EINDTERM 23 (PARAGRAAF 6.4; P. 150 T/M 154)

Binnen een bepaalde opvatting wordt gesteld dat 'de vrije markt gepaard gaat met dehumanisering, ecologische uitputting en financiële verstikking'.

1. Geef voor elk van deze drie negatieve gevolgen van de vrije markt een tweetal voorbeelden.
2. Geef ook bij elk van de gevolgen twee voorbeelden van de omgekeerde situatie, waarin de vrije markt zorgt voor humanisering, zorg voor de natuur en financiële ontplooiing.
3. Maak een eigen beoordeling van het citaat waarin je een afweging maakt van de voors en tegens zoals je die in kaart hebt gebracht bij vraag 1 en 2.

BIJ EINDTERM 24 (PARAGRAAF 6.5; P. 154 T/M 156)

Het tekort aan personeel in de zorg wordt een steeds nijpender probleem. In het volgende citaat wordt ingegaan op de oorzaken van dit personeelstekort.

In het tweede kwartaal van 2018 stonden er 31.100 vacatures open in de zorg. Er is dus sprake van een personeelstekort. Dit personeelstekort is mede ontstaan door onvrede onder zorgmedewerkers. De commissie Werk in de zorg stelde vast dat die onvrede een aantal oorzaken had waaronder 'problemen met het management, werkdruk, onvoldoende werksfeer, weinig professionele trots, niet zelfstandig kunnen werken, onvoldoende flexibiliteit, professionele ontwikkeling, begeleiding op het werk en salaris'. ('Personeelstekort in de zorg: 2019 is het jaar van de waarheid', *NU.nl*, 6 januari 2019)

Joan Tronto duidt de manier waarop er over de zorg gesproken wordt, en heeft het in dat kader over verschraling van het morele debat in het publieke domein.

1. Beargumenteer voor een van de genoemde oorzaken dat deze oorzaak niet voortkomt uit de verschraling van het morele debat in het publieke domein.
2. Beargumenteer voor een andere oorzaak dat deze wel voortkomt uit een verschraling van het morele debat in het publieke domein.
3. Leg uit wat ermee bedoeld wordt dat met de invoering van de vrije markt een scheiding is voltrokken tussen de private en publieke sfeer. Geef aan wat deze sferen inhouden en gebruik bij je uitleg een voorbeeld.
4. Reconstrueer de argumentatie van Tronto dat zorg een publieke taak is en daarom onderwerp van politiek zou moeten zijn. Benoem twee vooronderstellingen bij dit standpunt en lever op beide vooronderstellingen kritiek.

PRIMAIRE TEKST: Joan Tronto, *Caring Democracy*

LEESWIJZER

Neoklassieke economie is een benadering binnen de economische wetenschappen met een drietal uitgangspunten:

- 1 Mensen hebben rationele voorkeuren om bepaalde uitkomsten gerealiseerd te zien worden.
- 2 Individuen maximaliseren hun nut, de vervulling van hun voorkeuren en bedrijven maximaliseren winst.
- 3 Mensen handelen onafhankelijk van elkaar op basis van volledige en relevante informatie. (Weintraub, z.d.)

Volgens deze benadering wordt de kwaliteit van zorg beter naarmate ze meer op een vrije markt tot stand komt. 'Kwaliteit' betekent in dit geval dat aan de voorkeuren van mensen wordt voldaan (uitgangspunt 1). Zij zullen een algemene voorkeur hebben om de zorg die ze wensen te ontvangen voor een zo laag mogelijke prijs te krijgen. Als een individu of bedrijf de zorg aanbiedt die bij deze voorkeur aansluit, dan weten mensen dat (uitgangspunt 3), en zullen ze van die aanbieder zorg afnemen (uitgangspunt 2). Omdat bedrijven winst maximaliseren (uitgangspunt 2), verkopen zij zorg die zo goedkoop mogelijk is voor een zo hoog mogelijke prijs. In vrije markten, waarin per definitie genoeg concurrentie is, betekent dit dat afnemers van zorg de zorg die zij wensen steeds goedkoper zullen kunnen krijgen, wat de kwaliteit ten goede komt. Raakt de vrije markt verstoord, dan wordt de zorg anders of duurder dan gewenst, en dus kwalitatief minder dan op een vrije markt.

Hoewel Joan Tronto deze uitgangspunten niet zo expliciet omschrijft, gaat haar betoog er ten dele om ze ter discussie te stellen en te ontrafelen wat de politieke implicaties zijn van een andere kijk op de zorg dan de neoklassieke kijk.

BIJ EINDTERM 25 (P. 395-401)

1. Bekijk ter oriëntatie het interview met Joan Tronto via de link <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst6>. Maak notities van wat jou aanspreekt, opvalt of van wat tegenspraak oproept.

De primaire tekst van Tronto maakt duidelijk wat haar politieke agenda is. Tronto verwerkt in haar tekst een aantal uitgesproken meningen over de aard van de moderne samenleving.

2. Zoek in de tekst van Tronto de volgende stellingen (a t/m i) op met behulp van de verwijzingen. Leg uit of zij de betreffende uitspraken doet omdat ze vindt dat het zo zou moeten zijn (normatieve positie) of dat zij die bewering doet omdat ze aantreft dat het zo is (descriptieve positie). Let bij het beantwoorden ook op of het een prokapitalistisch of antikapitalistisch standpunt is.

- (a) 'Ik stel dat er ondanks de breedvoerige discussies over de aard van democratie in theorie, politiek en praktijk, nooit iets zal verbeteren voordat samenlevingen door hebben dat de verantwoordelijkheid voor zorg bovenaan hun politieke agenda moet staan.' (blz. 395)
- (b) '... als burger in een democratie leven houdt in dat je zorgt voor je medeburgers en zorgt voor de democratie zelf. Dat begrip noem ik "zorgen met".' (blz. 396)
- (c) 'Wat er fout is gegaan is dat we niet de wereld van "de economie", maar de andere kant van het menselijk bestaan daarnaast uit het oog zijn verloren...' (blz. 396)
- (d) 'De grote uitdaging van democratie is om economische productie – die ongelijkheid in de hand werkt – te leveren, en tegelijkertijd iedereen als gelijkwaardig deelnemer aan de samenleving te erkennen.' (blz. 396)
- (e) 'Het eerste argument is dat zorg "natuurlijk" is en dat een samenleving beter af is als alleen zij die "van nature" goed zijn in zorgen in de zorg werken.' (p. 397)
- (f) 'Zorgverleners worden niet in termen van geld beloond, het werk zelf betekent immers al zo veel voor ze.' (p. 398)
- (g) 'Het tweede argument is tegengesteld aan het gezichtspunt dat zorg natuurlijk is en dus ongevoelig voor marktwerking.' (p. 398)
- (h) 'Hoe moet zorg tot stand komen in een alomvattende democratie?' (p. 400)
- (i) 'Bovendien zal het niet alleen de kwaliteit van de zorg zelf, maar ook die van het leven in een democratie ten goede komen, als van zorg een politieke kwestie wordt gemaakt.' (p. 401)

3. Leg uit hoe Tronto reageert op de uitgangspunten van de neoklassieke economie zoals deze worden toegepast op de zorg.
4. Wordt zorg beter door de vrije markt? Schrijf ter beantwoording van deze vraag een kort essay (ca. 300 woorden) waarin je jouw standpunt in de discussie tussen de neoklassieke economen en Joan Tronto weergeeft. Geef duidelijk het criterium aan op basis waarvan je hun standpunten vergelijkt en tot een beoordeling komt.

PRIMAIRE TEKST: Adam Smith, *Een onderzoek naar de aard en oorzaken van de rijkdom van naties*

LEESWIJZER

Het boek *Een onderzoek naar de aard en oorzaken van de rijkdom van naties* van Adam Smith verscheen in 1776 en gaat over het bereiken van welvaart voor alle lagen van de bevolking. Die welvaart wordt niet bereikt door liefdadigheid, maar door arbeid, lezen we in paragraaf 6.2 van het examenboek. 'In plaats van mensen brood te geven, kun je ze beter een beroep aanleren' (p. 142). In de tekstfragmenten uit *De rijkdom van naties* gaat het over de arbeidsverdeling in manufacturen, de manier van produceren, het principe dat ten grondslag ligt aan arbeidsverdeling en handelen (ruilen) en het verschil op dit gebied tussen mensen en dieren: 'Niemand heeft een hond ooit op eerlijke en weloverwogen wijze het ene bot voor het andere zien uitwisselen met een andere hond' (p. 380). Daarnaast komen enkele tekstfragmenten aan de orde over de rol en functie van onderwijs. Onderwijs als middel om het begripsvermogen te oefenen en te voorkomen dat mensen dom en onwetend worden.

BIJ EINDTERM 26 (p. 378-382)

1. In paragraaf 1.1.1 komt het woord 'waar' voor. Leg uit waar dit begrip voor staat.

Smith zegt van de arbeiders die werkzaam waren in de in paragraaf 1.1.3 omschreven manufactuur dat zij 'slechts schamel voorzien waren van de noodzakelijke machines'.

2. Waarom gaat Smith in op de aanwezigheid van machines? Welke betekenis hadden deze in het productieproces?

De uitvinding van een groot aantal machines die de arbeid vergemakkelijken en haar minder tijdrovend maken', is volgens paragraaf 1.1.5 een reden waarom arbeidsverdeling ertoe leidt dat er meer werk kan worden gedaan door hetzelfde aantal mensen.

3. Welke drie omstandigheden zijn volgens Smith daarvan de oorzaak?

De prijs van een product hangt in een vrije markt af van vraag en aanbod.

4. In hoeverre houdt Smiths opvatting, uiteengezet in paragraaf 1.1.10, dat arbeidsverdeling leidt tot 'universele overvloed die zich uitbreidt tot in de laagste rangen van het volk', voldoende rekening met de vraag naar producten? Gebruik in je antwoord de begrippen overvloed en behoeften.

In paragraaf 1.2.2 maakt Adam Smith een vergelijking tussen de manier waarop dieren (hazewindhonden) en mensen samenwerken. Volgens Smith is daarbij sprake van een essentieel verschil. Hij gebruikt daarbij de begrippen marchanderen, afspraak en oog voor het eigenbelang.

5. Leg in eigen woorden uit wat volgens Smith het verschil is in de manier waarop dieren samenwerken en mensen samenwerken. Geef uitleg met behulp van een voorbeeld waarbij je de begrippen marchanderen, afspraak en oog voor eigenbelang (of welbegrepen eigenbelang) gebruikt.

6. Leg uit hoe volgens Smith oog voor eigenbelang (of welberogen eigenbelang) leidt tot vergroting van de welvaart voor alle lagen van de bevolking.

In paragraaf 1.2.4 maakt Smith een vergelijking tussen een filosoof en een knuier.

7. Leg uit waar het verschil tussen beiden volgens Smith uit voortkomt en beargumenteer in hoeverre je het daarmee eens bent.

In paragraaf 1.2.5 gaat Smith dieper in op verschil in talent bij mensen en bij dieren.

8. Over welk verschil gaat het dan? Gebruik in je antwoord het begrip nut en geef in eigen woorden weer welk nut de filosoof inbrengt in de 'gemeenschappelijke voorraad'.

BIJ EINDTERM 27 (P. 382-384)

In paragraaf v.1.178 onderscheidt Smith intellectuele, sociale en martiale deugden. Martiale deugden zijn deugden die met strijd en oorlog te maken hebben.

1. Beantwoord per soort deugd de vraag hoe volgens Smith arbeidsverdeling leidt tot een verminderde aanwezigheid van dit soort deugden bij gewone mensen.
2. Leg uit hoe volgens Smith onderwijs in lezen, schrijven en rekenen de ontwikkeling van dit soort deugden kan stimuleren en de negatieve gevolgen van arbeidsverdeling kan voorkomen.
3. Kun je de visie van Smith op arbeidsverdeling en onderwijs zien als de grondslag voor een ideale samenleving? Ben je het eens met zijn visie op de taak van de overheid daarbij? Beargumenteer je antwoord en geef daarbij je visie op de taak van de overheid bij onderwijs.

LEESWIJZER

Kritiek op de politieke economie van Karl Marx werd gepubliceerd in 1859 en bevat een analyse van het kapitalisme en de kwantiteits-theorie van geld. De *Quantity Theory of Money* (QTM) komt erop neer dat de geldhoeveelheid bepalend is het voor het prijspeil van goederen en diensten. Hieronder worden de vijf centrale begrippen in de tekst kort toegelicht, daarna volgen de vragen bij de eindtermen.

CENTRALE BEGRIPPEN

Productiekracht: iets of iemand met het vermogen om in de juiste omstandigheden een product voort te brengen, bijvoorbeeld een weefgetouw dat in een fabriek met arbeiders, een werkende motor, ruw katoen, enzovoorts lappen stof kan maken.

Productieverhouding: verhouding tussen mensen en productiekrachten die het gebruik van de productiekrachten bepaalt. Een fabriekseigenaar bezit bijvoorbeeld een weefgetouw en huurt arbeiders in om het weefgetouw te bedienen.

(Reële) basis: de economische structuur van een maatschappij.

Bovenbouw: de sociale, politieke en geestelijke structuur van een maatschappij.

Productiewijze: verzameling van productieverhoudingen die behoren tot een bepaald tijdperk, bijvoorbeeld de gildestructuur tijdens het feodale tijdperk.

BIJ EINDTERM 28 (P. 385-386)

1. Lees de tekst en zet de volgende begrippen in het onderstaande schema: basis, bewustzijn, bovenbouw, eigendomsverhoudingen, productiekrachten, productieverhoudingen, sociaaleconomische positie, sociale revolutie. Sommige vakken in het schema moeten meerdere (synonieme) begrippen bevatten.

bepaalt

bepaalt

In de onderstaande tekst wordt omschreven hoe het kapitalisme volgens Marx terzijde zal worden geschoven voor het communisme.

2. Vul op de lege plekken telkens een (vervoeging) in van de volgende begrippen: aan banden leggen, basis, bewustwording, bovenbouw, in tegenspraak met, productiekracht, productieverhouding, sociale revolutie, uitgebloeid.

in een kapitalistische maatschappij bezit de bourgeoisie machines. Machines zijn _____ Binnen de kapitalistische _____ konden de productiekrachten zich tot nu toe ontwikkelen. Op dit moment echter zijn de productiekrachten _____ Een dergelijke toestand kan nooit lang bestaan, hoewel ze pas opkomt op het moment dat de productiekrachten _____ zijn. Het gevolg is een _____. De revolutie treft als eerste de _____. Daarop volgt de _____. Daarom zijn politieke en religieuze conflicten uiteindelijk slechts de _____ van sociaaleconomische conflicten.

73

HOOFDSTUK 6

Marx voorspelde door toepassing van de in deze tekst omschreven mechanismen dat het kapitalisme gauw omver zou worden geworpen. Uiteindelijk is deze omverwerping in veel landen niet van de grond gekomen.

3. Welke fout heeft Marx in zijn denken gemaakt: een fout in zijn omschrijving van algemene mechanismen, een fout in de toepassing van deze mechanismen op de concrete situatie van zijn tijd of beide? Beargumenteer je antwoord.

We hebben als mensen beperkte mentale vermogens. Als iets te veel van onze aandacht vraagt, dan kunnen we niet meer met andere zaken bezig zijn. Bedenk maar eens hoe lastig het is om te jongleren en tegelijkertijd een wiskundesom op te lossen. Iets dergelijks geldt ook voor mensen die in armoede leven. Zij worden zo belast door hun armoede dat ze geen 'ruimte in hun hoofd' meer hebben om dingen te doen die ze uit de armoede zouden kunnen trekken, zoals studeren. De effecten van armoede op het IQ zijn vergelijkbaar met de effecten van alcoholisme.

4. Beargumenteer of Marx deze inzichten over de relatie tussen armoede en mentale vermogens zou kunnen gebruiken om zijn opvatting te ondersteunen dat de sociaaleconomische positie van mensen bepalend is voor hun bewustzijn.

5. Reconstructeer vanuit de tekst de argumentatie van Marx dat de ontwikkeling van de productieverhoudingen onvermijdelijk leidt tot een sociale revolutie.
6. Benoem een tweetal vooronderstellingen waarbij Marx van deze argumentatie uitgaat en lever daar kritiek op.

PRIMAIRE TEKST: Karl Marx en Friedrich Engels, *Het communistisch manifest*

74

WERKBOEK Het goede leven @ de vrije markt

LEESWIJZER

Volgens Marx kent iedere tijd zijn eigen productiewijze. In het feodale tijdperk van de latere Middeleeuwen werd deze productiewijze beheerst door de gildestructuur. Gilden waren groepen mensen met hetzelfde beroep. Wie dat beroep wilde uitoefenen, moest lid zijn van het daarbij passende gilde. Toegang tot het gilde werd pas aan iemand verleend nadat hij onder begeleiding van een zogenaamde meester was opgeleid en een meesterproef had afgelegd.

Binnen deze manier van werken was een ambachtsman van begin tot eind betrokken bij de productie. Een kistenmaker zaagde het hout, bracht verfraaiingen aan en zette de kist in elkaar. Er was dus maar in beperkte mate sprake van de arbeidsdeling die zowel volgens Marx als volgens Smith tot vervreemding leidt. Minder arbeidsdeling betekende echter ook dat maar aan een beperkte vraag naar goederen kon worden voldaan. Marx beschrijft hoe deze vraag met de opkomst van het kolonialisme en de wereldhandel toenam, waardoor de productieverhouding de ontwikkeling van de productiekrachten aan banden legde.

Marx stelt dat een dergelijke toestand nooit lang kan bestaan. De geschiedenis lijkt Marx in dit geval gelijk te geven, omdat de door gilden beheerste productiewijze al snel wordt vervangen door de modern-burgerlijke productiewijze die volgens Marx zo kenmerkend is voor zijn eigen tijd. De bourgeoisie is eigenaar van het kapitaal en huurt proletariërs in om voor een mager loon haar machines te bedienen. De doordringing van deze productieverhouding in de

gehele samenleving is het wapen waarmee de bourgeoisie de feodale samenleving omver heeft geworpen. Dat wapen gaat zich echter tegen haar keren in een aantal onvermijdelijke stappen.

BIJ EINDTERM 29 (P. 387-394)

Marx onderscheidt in deze tekst een aantal fases waarin de overwinning van het proletariaat op de bourgeoisie vorm moet krijgen.

75

1. Benoem iedere fase.
2. Omschrijf de belangrijkste kenmerken van elke fase.
3. Geef per fase aan wat de rol is van loonarbeid, kapitaal, en productie- en verkeersmiddelen.
4. Stel dat jij arbeider bent in een kledingfabriek in Bangladesh, waar je voor een behoorlijk beperkt loon broeken maakt voor de westerse markt. Je hebt zojuist deze tekst van Marx gelezen. Geïnspireerd door Marx wil je jouw bijdrage leveren aan de omverwerping van het kapitalistische systeem. Schrijf een korte handleiding voor jou en jouw collega's waarin je duidelijk maakt hoe je dit aan gaat pakken.
5. Bekijk voor een diepere verkenning van het denken van Karl Marx en Friedrich Engels de volgende drie filmpjes – over Marx' kernideeën, over Marx' analyse van het kapitalisme en de historische context van zijn werk, met name zijn dialectisch materialisme – via de link: <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst6>. Maak een oorzaak-gevolgdiagram waarin je de opvattingen van Marx en Engels over de uiteindelijke overwinning van het proletariaat op de bourgeoisie weergeeft. Ga als volgt te werk:
 - a. Neem een groot vel papier en zet rechts 'de overwinning van het proletariaat op de bourgeoisie'.
 - b. Zet nu links hiervan de meest directe oorzaak of oorzaken van deze overwinning die je kunt bedenken, en verbindt deze met een pijl die naar rechts wijst.
 - c. Bedenk daarna van welke gebeurtenissen deze directe oorzaken zelf het gevolg zijn. Zet deze gebeurtenissen links van de directe oorzaken en verbindt weer met een pijl die naar rechts wijst.

- d Ga zo door tot alle gebeurtenissen die relevant zijn voor de opvattingen van Marx en Engels in het diagram zijn opgenomen.
- e Neem in het diagram in ieder geval de volgende begrippen op
 - i Loonarbeid
 - ii Kapitaal
 - iii Productiemiddelen
 - iv Verkeersmiddelen
 - v Klassenstrijd
 - vi Productieverhoudingen

III. Verdiepingsopdrachten

NB Bij deze opdrachten komen verschillende eindtermen aan de orde, ook uit de voorgaande hoofdstukken 1, 3 en 4. Welke eindterm het betreft, wordt per vraag aangegeven.

OPDRACHT 1: HOT GIRLS WANTED

De documentaire *Hot Girls Wanted* van Rashida Jones gaat over de productie van pornofilms in Miami. Volgens Jones is een gedeelte van de productie verplaatst van de staat Californië naar Miami (Florida), omdat Californië het dragen van condooms in porno waarbij geslachtsgemeenschap plaatsvindt verplicht heeft.

1. Beargumenteer of deze verplichting vanuit het denken van Locke gerechtvaardigd kan worden. Ga daarbij in op zijn opvatting over de gevolgen voor de vrijheid van het individu bij de overgang van de natuurtoestand naar een reguliere staat en gebruik in je antwoord een citaat uit zijn *Tweede verhandeling* (eindterm 18).

De 'lekkere meiden' uit de titel van de documentaire zijn jonge vrouwen die in de films acteren.